

Мысалы: Астанада бір ай тұрдым – مكنتت بالاستانا شهرا

Көрсетілген мысалда табыс септігіндегі «бір ай» тіркесі уақытты меңзеп, пысықтап тұр.

Бұл термин туралы Гранде «Курс арабский грамматики» атты оқулығында былай деген: «Арабские авторы эти имена называют «зуруф – ظروف» термином, которым обозначаются как наречия места и времени, так и несобственно предлогом места и времени» /4, 411/.

А. Жолдасов және А.Жунусов өз оқулықтарында «мекен және заман зарфы» деп атаған /2, 166/. Сондай-ақ атау ұғымға сай, әрі ықшамды берілген. Бірақ та «зарф» деген сөздің қазақша «үстеу» деген мағынасын берген абзал. Өйткені бұл терминді оқырманға түсіндергенде, оның арабша атауының ескерілетіні сөзсіз. Сонымен қорыта келе, бұл терминді «мекен және заман үстеуі» деп атасақ та болады.

Араб тілі грамматикасында бастауыш пен баяндауыш екі түрде келеді. Бірінші есімнен басталатын сөйлемде бастауыш мубтада – م ب تدا, ал баяндауыш хабар – خ بر, деп аталады. Мысалы: Мұхаммед ержүрек – محمد شجاع

Бұл мысалда «Мұхаммед» бастауыш, ал «ержүрек» баяндауыш болып тұр. Екіншісі, етістіктен басталатын сөйлемде бастауыш «фағил» – فاعل, ал баяндауыштың қызметін етістіктің өзі атқарады, яғни «фиғл» деп аталады.

Мысалы: Жұмысшы шаршады – العامل العامل. Бұл мысалда «жұмысшы» бастауыш, ал «шаршады» етістігі баяндауыштың қызметін атқарып тұр.

Бұл терминдер қазақ және орыс тілінде бастауыш және баяндауыш болып, бір түрде ғана келеді. Алайда араб тілін меңгерушілерге екеуін айыра көрсету қажеттігі туады. Бір терминмен шектелсек, шатасу тууы әбден мүмкін. Сондықтан араб тіліне байланысты оқулықты жазушы авторларға осы жайды ескере отырып, термин қалыптастыруда мүмкіндігінше барлық жолдарды пайдаланып, бір жүйеге келтіру уақыты келді.

***

1. Аханов. К. Тіл білімінің негіздері. Алматы «Санат», 1993
2. Жолдасов А., Жунусов А. Қазіргі араб тілі, 2-бөлім, Алматы, 2002
3. Жұбатова Б., Қалиева Ш. Араб тілі. 11 сыныпқа арналған оқулық, Алматы, «Мектеп», 2003
4. Гранде Б.М. Курс арабской грамматики в сравнительно-историческом освещении. Москва «Восточная литература» РАН, 1998

***

В статье рассматриваются термины арабской грамматики в казахских учебниках, в частности склонение имен и их функции в предложениях.

***

The article deals with terms of Arabic grammar in Kazakh manuals such as cases.

Э. Сейдахмет

ҚЫТАЙ ИЕРОГЛИФІНІҢ ПАЙДА БОЛУЫ

Қытай иероглифі әлемдегі өте ерте пайда болған жазулардың бірі және ол бүгінгі күнге дейін қолданыста. Оның бесте алты мың жыл алдында ең алғашқы үлгісі пайда болды. Оған дәлел Шиан провинциясы Банбо елді мекенінен табылған фарфор ыдыстағы жазу, бұл ең ертедегі қытай иероглифі саналады. Әйтсе қытай иероглифі қалай пайда болған?

Қытай жазуы дыбыстық алфавит емес, буындық-мағыналық жазу болғандықтан, оның өзіне ғана тән жасалу жолдары бар. Оларды пиктограммалы иероглифтер «象形造字法», нұсқамалы иероглифтер «指事造字法», идеографиялық иероглифтер «会意造字法», идеофонограммалық иероглифтер «形声造字法» деп төрт түрге жіктеуге болады.

1. Пиктограммалы иероглифтер «象形造字法»

Бұл түрдегі иероглиф жасау тәсілінегізінен заттар мен құбылыстардың кескін-пішінін сызу арқылы жүзеге асырылады. Міне осы тәсілмен жасалған әріптерді пиктограммалы иероглифтер деп атайды /4, 213/.

Мысалы, қазіргі қытай тіліндегі 日 *гі* (күн) Бейне күнге ұқсайды. 月 *уе* (ай) толған айға ұқсайды. 山 *shan* (тау) орқаш-орқаш тауларға ұқсайды. 人 *ren* (адам) адамға ұқсайды 燕 *уан* (қарылғаш) қарлығашқа ұқсайды. 鸟 *niao* (күс) күсқа ұқсайды. 雨 *yu* (жаңбыр) жаңбыр жауып тұрғанға ұқсайды. Бұлар суреттерден өзгертілген.

Пиктограммалық иероглифтердің кейбірі өзі бейнелемек болған заттың жалпы нобайын білдіреді. Дегенмен пиктограммалы иероглифтердің арғы тегі сурет екені шын. Оны теріске шығару мүмкін емес. Алайда бүгінгі күні екеуінің арасында жер мен көктей мәндік айырмашылық бар. Яғни пиктограммалы иероглиф бейнелі таңба ретінде тілдік сөздерге өкілдік етеді. Сөз ретінде дербес оқылуы болады. Ал сурет болса, тілдегі жеке сөзді емес, белгілі бір ойды білдіреді. Өнер туындысы ретінде бағаланады.

Қытай жазуының ішіндегі осы пиктограммалы жазулар о баста тек қана нақтала заттарды бейнелейтін «сурет сөз» болкатын. Кейін келе олар суретті емес, иероглифтердің бөлшегіне де айналып кеткен жайы бар. Демек осы пиктограммалы жазулар басқа да иероглифтерді жасаудың ұйтқысына айналды деуге болады. Мысалы, жоғарыдағы келтірілген бейнелі иероглифтердің қатысуымен жүздеген – мыңдаған сөздердің таңбасы жасалатындығын еске алсақ та жеткілікті.

2. Нұсқамалы иероглифтер «指事造字法»

Белгілі бір сөздің беретін мағынасын нұсқалап келтіріп, таңба ретінде пайдаланудан туындаған жазу түрін нұсқамалы иероглифтер дейді /4, 88/. Мысалы, қытай тілінде «一» *yі* (бір), «二» *er* (екі) «三» *san* (үш) деп бейнелейтінін

білеміз. Ал бұдан басқа күрделілеу деген ойларды да осы тәсілмен жасап, білдірген. Айталық, пышақтың жүзі дегенді қытайша «ren» дейді де, жазғанда 刃 деп жазады. Ал енді 梯 *ті* (саты), 上 *shang* (үсті) 下 *xia* (асты) деген сөздерді осылай бейнелейді.

Нұсқамалы иероглифтер кейбір абстракттық ойларды білдіре алғанымен, көп жағдайда шектемеге ұшырап отырады. Себебі символдық таңбалармен сөз мағынасын білдірудің мүмкіндігі шектеулі болғандықтан нұсқамалы иероглифтерді көптеп жасай беру мүмкін емес. Қытай жазулар ының ішінде нұсқамалы иероглифтердің аз болатын себебі де, міне, осыдан.

Пиктограммалы және нұсқамалы иероглифтер негізінен бүтін бір тұлға болып келеді де, әрі қарай екі – үш иероглиф болып бөлшектенбейді. Сондықтан да бұларды «дербес иероглифтер» деп атайды.

3. Идеографиялық иероглифтер «会意造字法»

Мағынасы басқа – басқа екі немесе одан да көп иероглифтерді қосып, жаңа мағына білдіретін иероглиф жасау тәсілін идеографиялық тәсіл деп атайлы. Идеографиялық иероглифтердің бәрі қосынды иероглиф болып келеді /3, 181/. Мысалы, қытай тілінде «жарық» деген сөзді ауызекі тілден хатқа түсіргенде күн «日 *гі*» мен айды «月 *уе*» біріктіре салған «明 *ming*». «Демалу 休息 *xiuxi*» деген сөзді білдіретін иероглиф екі иероглифтен құралған. Яғни, адам ағашқа сүйеніп тұрса, «демалалыс» деген ұғымды білдіреді. Сол сияқты «теру, жинау» деген сөз «拾 *she* 捡 *jian*» деп бейнелейді. Иероглиф жасаудың бұл тәсілі қытай тіліне жаңа таңбалар енгізу аясын кеңейте түсті. Дәлірек айтар болсақ, қытай жазуларының ішіндегі бір иероглифті қосарлау арқылы да біраз жаңа иероглифтер жасағаны белгілі. Мысалы, ағашты «木 *mu*» қабаттау арқылы орманды «林 *lin*» оны үш табаттау арқылы «森林 *sen lin* - тоғайды» бейнелейтін таңба жасады. Ал от «火 *huo*» деген таңбаны қабаттау арқылы «ыстық, қапырық 炎 *уан*» деп білдірді. Тіпті кейде

кабатталатын әріптердің орнын, бағытын өзгерту трқылы да жаңа иероглифтер жасалып жатады. Мысалы, адам «人 ren» деген екі иероглифті бағыттас етіп қатар қою арқылы «从 song еру, ілесу» деген иероглиф жасалған.

4. Идеофонограммалық иероглифтер «形声造字法»

Бір белгілі дыбыстық оқылуын, екінші бөлігі мағыналық жағын білдіретін қосынды иероглифтер – идеофонограммалық таңба жасау әдісі деп аталады. Осы әдіспен жасалған қытай әріптері идеограммалық иероглифтерге жатады /2, 78/. Мысалы, «闻 wen біліу, ұғыу» деген сөз «阂 men есік» және «耳 er құлақ» деген екі иероглифтен құрам тапқан. Демек, идеофонограммалық иероглифтер де қосынды таңбаларға жатады.

Идеофонограммалық иероглиф жасау тәсілі өмірге келгесін, қытай тілінің жаңа таңбалар жасау мүмкіндігі тіптен аса түсті. Идеофонограммалық таңба жасау тәсілі «— уі бір» сөздің дыбыстық мағыналық жағын толық қамтуды мақсаттанды. Бұның өзі қытай жазуының мағыналық таңбаларды қуалаудан дыбыстық таңбаларға ойысып бара жатқандығының айқын дәлелі. Алайда, бұл түрдегі жазу жасау тәсілі дамып бүгінге жеткенде кейбір кереғарлықтарға да кез болып отырған жайы бар. Мәселен, идеофонограммалық иероглифтердің мағыналық бөлігі көптеген иероглифтердің жасалуына ұйтқы болып кеткендіктен, жаңа мағынасының не екенін бірден ажырату қиын. Екіншіден, аталған тәсілмен жасалатын иероглифтердің дыбыстық бөлігі де көп сөздің оқылуына пайдаланып кеткендіктен, сондай-ақ кейбіреулері өзгеше оқылуымен енгендіктен бірден дұрыс оқи жөнелудің өзі де қиынға соғып отыр.

Ал қытай жазуының жасалу жолдарын ескі қытай жазбалары алты түрге бөлетін. Бұл жіктеу тәсілінің алғашқы төртеуі жоғарыда біз баяндап өткен төрт әдіспен ұқсас. Ал қалған екеуі «бұрмаланған иероглифтер» және «мағына үстемеленген иероглифтер» деп аталады. Біздің бұл екеуін «қытай жазуының

жасалу жолдарына» қоспағанымыздың өзіндік себебі жоқ емес. Ол себептерді айқынырақ көрсету үшін біз, «бұрмаланған иероглифтер» мен «мағына үстемеленген иероглифтерге» қысқаша болса да, жеке-жеке тоқталып көрелік

«Бұрмаланған иероглифтер» дегеніміз ұқсас кілттегі, бірдей немесе жақын оқылатын, мағыналық жағынан да өзіндік туыстығы бар таңбалар еді. Бұған олар мысал ретінде 老 lao мен 考 kao сияқты иероглифтерді айтады. Алайда пиктограммалы иероглифке, идеофонограммалық иероглифке жатады.

Ал «мағына үстемеленген иероглифтер» деп атап жүргендері - өзге бір жаңа мағына үстемеленген, бұрыннан бар иероглифтер. Мысалы, қытай тіліндегі 来 莱 赉 lai сияқты иероглифтер, бұларда пиктограммалы иероглифке, идеофонограммалық иероглифке жатады.

Жоғарыда баяндаған қытай жазуы жасалуының түрлі жолдарынан аталмыш жазудың бірте – бірте мағыналық таңбадан дыбыстық таңбаға бет бұрып бара жатқанын аңғаруға болады. Бұның өзі қытай жазуының дамып, кемелденіп бара жатқандығының белгісі. Себебі, күн санап дамып отыратын тілдің қажетінен шығу үшін жазудың алфавиттік үлгіге жақындай түскені дұрыс. Идеофонограммалық иероглифтер, міне, осындай қажеттілік салдарынан күн өткен сайын молаюда. Мәселен, Ин – Щаң дәуірінде, қытай тіліндегі идеофонограммалық иероглифтер жалпы қытай жазуының жиырма пайызын құраса, соңғы кезде сексен пайызынан астамын құрайтын жағдайға жетті. Демек қытай жазуынан дыбыстық таңбалауға ойыса бастауы негізгі ағымға айналып қалғандай. Тағы бір айта кетер жағдай, қазір қытай елінің жазуға реформа енгізу саласындағылары күрделі иероглифтерді оңайлату үшін де осы идеофонограммалық тәсілді қолдануда. Бұның өзі де аталған жайға оң әсерін тигізуде.

***

1. Lu Jianming. Shubu jieyou yuyi fenxi. Beijing, 1990
2. Lu Jianming. Shi duo nian li xiandai han yu yanjiu guanjian. Beijing, 1990
3. Wang Li. Zhonguo xiandai yufa. Beijing, 1985

4. Яхонтов С.Е. Основные понятия грамматики изолирующих языков. М., 1982
 5. Li Linding. Xiandai han yu juxing. Beijing, 1986
 6. Wan Meng. ZaiYile. Beijing, 1984
 ***

В этой статье описывается образование иероглифов, способ их появления.

***

In this article describes forms of the characters and its way of appearance.

А.Н. Сейтхан

АРАБ ӘРІПТЕРІНІҢ МИСТИКАЛЫҚ СИМВОЛИКАСЫ ЖӘНЕ СОПЫЛАР МЕН АЛХИМИКТЕРДІҢ ҚҰПИЯ ТІЛДЕРІ

Қандай да бір мәдениетті алып қарастыратын болсақ, олардың барлығы әріптердің символикалық мағынасына арқа сүйейді. Дәлірек айтсақ, әріптердің графикалық және фонетикалық мағынасы болып табылады. Әріптік символизм ғарыштық теорияның негізінде құралған. Бұрынғы заманда, әріптерді алғаш рет ойлап тапқанда, адамдар оларды өздерін қоршаған ортадағы заттарға ұқсастырып жасаған. Мұндай теорияға пиктографиялық жазу түрлерін жатқызуға болады. Әріптердің немесе иероглифтердің символикасын зерттеу дегеніміз, олардың өзара байланысы мен қасиетті жазбалардың білдіретін құпиялы мағынасына ашуға жол ашады. Тарихқа үңілетін болсақ, көптеген елдер, жазбаны, ("үнсіз сөйлеу") құдайлардың адамдарға деген жіберген бағалы сыйлығы деп таныған. Ежелгі египеттіктер өздерінің жазып жүрген тероглифтерін "құдайлардың тілі" деп таныған. Бүкіл еуропалық алфавиттерінің негізі болып саналатын көне финикийялық алфавитті Атлантида мұрасымен көптеген ғалымдар байланыстырады. Финикийялық аңыз бойынша, алфавиттің пайда болуына бірден бір себеп болған ол финикийялық Таут (египеттік Тот) құдайы болып табылады. Ал египеттік аңыздың айтуынша, жерді топан су баспай тұрып, Тот құдайы арнайы кестеге иероглифтермен бүкіл білім мен ғылымдардың ұстанымдарын мұра ретінде адамдарға қалдырып кеткен.

Араб және еврей тілдері арамей жазулары қатарына жатқандығынан, олардың дыбысталуы мен жазылуында да ұқсастықтар молынан кездеседі. Бұл екі тілдің әріптерінің формалары айдың прогрессивті өзінің сыртқы формасын

өзгеруіне ұқсас болып келеді. Мысалы, енді туған айдың түрі жіңішке болса, ал толған айдың формасы диск тәріздес болады. Араб жазуында да мұндай сызықтар байқалады. Тіпті араб каллиграфиясында арнайы жаңа туған айға ұқсатып, осындай жазу түрін ойлап тапқан. Ол жазудың түрі, «Хиляли» (هلالی) деп аталады. Араб тілінде «жаңа туған ай» деген мағынаны білдіреді. Сол себептен, «ай» тәріздес жазу түрімен жазылады.

Араб мистиктерінің айтуларына, араб алфавитіндегі 28 әріп, ол - Құдайдың тынысы. Сол әріптер арқылы бізге дейін Қасиетті сөздер де араб тілінде жетіп отыр. Сонымен қатар, 28 әріп, ай күнтізбесі бойынша 28 күнге сәйкес болып келеді. Еврей алфавитінде саны 22 таро картасы секілді 22 әріп бар. Араб әріптері сандық көрсеткіштерге ие болады. Осындай, әріптердің нөмірлік көрсеткішін, сопылар өзара құпия ақпарат алмасу үшін қолданып жүрген. Сол себепті, сопылардың қолданысында болған бірнеше құпия тілінің әдістеріне тоқтала кетейік.

Сопылар ежелден келе жатқан рухани ағайындылық болып табылады. Олардың шығу жері мен уақыты нақты еш жерде тіркелмеген. Сопылар болса, бүкіл дүниежүзілік деректердің әртүрлі уақыт кезеңдерінде кездесетін өздерінің аттарына қанағат тұтып, шығу тарихына онша мән бермейді. Олар ислам дінін сопылықтың тек сыртқы қабығы деп санайды, себебі сопылықты бүкіл дүниежүзілік діндерінің негізі болып табылады деп санайды.

Сопыларды секта деп те атауға болмайды, себебі олар ешқандай діни наным-сенімдік догматикалық рудмен байланысты емес және олардың тұрақты табынатын орындары да болмайды. Сонымен қатар, олардың ешқандай